

"FEMINISTIČKE SVESKE" (1994–1999): IZMEĐU ŽENSKOG ISKUSTVA I FEMINISTIČKOG ZNANJA¹

Cilj ovoga rada jeste da predstavi delovanje časopisa *Feminističke sveske* 1994–1999 u kontekstu ukupne feminističke kontrajavnosti koja se razvila i obnovila 90-ih godina 20. veka u državama naslednicama socijalističke Jugoslavije. U radu se definišu specifičnosti ovog časopisa i aktivizma iz kojeg je proistekao. U tom smislu, posebna pažnja biće posvećena problemima nasilja nad ženama, nasilju u ratu, specifičnim problemima u pogledu silovanja kao mirnodopskog i ratnog zločina, odnosno načinima na koje su urednice i saradnice časopisa doprinele teorijskom osvešćivanju, političkom delovanju i književnoj reprezentaciji na tom polju. Na osnovu žanrovske obuhvatnosti koju ovaj (ali i svaki) časopis nudi (dokumenta, izveštaji, teo-

¹ Tekst je nastao u okviru projekta PATTERNS Lectures, koji realizuju WUS iz Austrije i Fondacija ERSTE, i projekta *Uloga srpske periodike u formiranju književnih, kulturnih i nacionalnih obrazaca* (178024) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

rijski članci, eseji, književni tekstovi) biće definisana i uloga *Feminističkih sveski* u procesu preoblikovanja ženskog iskustva u feminističko (akademsko) znanje.

Ključne reči: *Feminističke sveske*, časopis, žensko iskustvo, feminističko znanje, nasilje nad ženama

POZICIJA ČASOPISA UNUTAR FEMINISTIČKE KONTRAJAVNOSTI 90-IH GODINA 20. VEKA

Najneposrednija aktivistička delatnost koja je s vremenom dovela do osnivanja časopisa *Feminističke sveske* bilo je pokretanje volonterske službe *SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja*. *SOS telefon* je osnovan u Beogradu 1990. godine u još uvek mirnodopskim uslovima. Zapravo, bio je to dalekosežni rezultat dugotrajnijeg jugoslovenskog feminističkog delovanja s kraja 70-ih i tokom 80-ih godina. Koncentracija feminističkih akcija na kraju te etape ogledala se kako u četiri velika jugoslovenska feministička skupa (Ljubljana 1987, Zagreb 1988, Beograd 1990, Ljubljana 1991), tako i u pokretanju volonterskih službi: prvi *SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja* osnovan je u Zagrebu 1988, a drugi, *Društvo SOS telefon za ženske in otroke žrtve nasilja*, u Ljubljani 1989. Iako je Jugoslavija, čija je dezintegracija tada tek otpočinjala, tokom decenija sistematski otvarala i razvijala centre za socijalni rad, institucionalna podrška nije bila dovoljna da zaista pomogne žrtvama porodičnog nasilja, većinski ženama i devojčicama. Jedan od uzroka za to predstavljala je činjenica da sâmo nasilje nije bilo adekvatno definisano. Aktivistkinje, mahom feministkinje, koje su pokrenule vaninstitucionalnu podršku žrtvama nasilja u tom trenutku nisu mogle da pretpostave da će se uskoro suočiti sa novim žrtvama, odnosno sa nasiljem nad ženama u ratu. Štaviše, ta koincidencija – početak rada *SOS telefona* i početak jugoslovenskih ratova – omogućila je da se uoče krajnje očigledne sličnosti između porodičnog i ratnog nasilja. U naučnom smislu, jedan nesrećan sticaj okolnosti doprineo je da znanje koje se postupno proizvodilo kroz članke *Feminističkih sveski* bude utemeljeno na najširem mogućem istraživačkom uzorku i, samim tim, potpunije i legitimnije. Takvim ga je u odnosu na ranija istraživanja i uvide činila pre svega činjenica da je bilo zasnovano na feminističkom pristupu, odnosno da je uvažavalo perspektivu žrtve.

Od početka rata/ratova *SOS telefon* i prihvatni centri pomagali su ženama-izbeglicama od kojih su mnoge bile neposredne žrtve (seksu-

alnog) nasilja u ratu. Delatnost aktivistkinja neminovno se širila, pa je tako neformalna inicijativa *SOS telefona* 10. decembra 1993. godine proširena u organizaciju *Autonomni ženski centar za žene i decu žrtve nasilja*.² Pored toga, bilten koji su aktivistkinje do tada objavljivale da bi beležile svoje aktivnosti, nužno je prerastao u reprezentativniju medijsku formu – u časopis. Treba naglasiti da je već *SOS bilten* bio publikacija većeg obima, sa jasno uspostavljenim rubrikama, koje se u potpunosti preslikavaju u časopis,³ s tim da im se dodaju i neke nove. Neki od članaka biltena kasnije su i preštampani u časopisu. Uzimajući u obzir ovaj kontinuitet, može se reći da je praktično uporedo sa Centrom, 1994. godine osnovano i njegovo glasilo, *Feminističke sveske* (u daljem tekstu *FS*). Pošto je časopis sveobuhvatna forma, sa sopstvenim žanrovskim zahtevima, pored uobičajenih izveštaja, dokumentarnih i teorijskih tekstova (koji su izlazili i u biltenu), u *FS* se objavljivala i književnost, prevodna i domaća.

Feminističke sveske zahvaljujući tome dobijaju klasičniji časopisni oblik pa se mogu posmatrati uporedo sa druga dva feministička časopisa pokrenuta u isto vreme: *ProFemina* (1994/5) i *Ženske studije* (1995)⁴ / *Genero* (2002). Iako druga dva časopisa ne potiču iz iste vrste aktivizma, slobodno se može reći da ova tri glasila čine svojevrsnu celinu, odnosno reprezentativno diskurzivno jezgro feminističke kontrajavnosti 90-ih godina 20. veka. Feministička kontrajavnost, koja se na srpskohrvatskom govornom području prvi put kao prepoznatljiv alternativni diskurzivni prostor formirala u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, na izvestan je način obnovljena 90-ih godina, kada su se stvorili uslovi koji su pogodovali alternativnom ženskom udruživanju. Tačnije, uslovi su “pogodni” ali i suštinski različiti: u periodu posle Prvog svetskog rata, pre svega u evropskim državama ali i u KSHS, raniji emancipatorski zahtevi žena dobili su široku institucionalnu podršku (istina, zbog nacionalno-patriotskih zasluga žena a ne zbog imanentnih feminističkih razloga), dok su sa dekompozicijom socijalističkih društava već ostvarene emancipacijske tekovine počele da se osporavaju.

2 Osnivačice Centra bile su Lepa Mladenović, Slavica Stojanović, Nadežda Četković, Violeta Krasnić, Divna Matijašević, Stanislava Otašević, Marija Vidić i Ljiljana Gaković.

3 Videti: *SOS bilten: bilten SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja*, 1993.

4 Pripadnost feminističkoj kontrajavnosti samosvesno je isticana u svim ovim časopisima. U “Reči uredništva” *Ženskih studija* istaknuto je, na primer, da se ovaj novi časopis “priključuje već postojećoj feministički orijentisanoj izdavačkoj produkciji (*Feminističke sveske*, *Žene protiv rata*, *Žene za mir*, *ProFemina*, izdavačka delatnost kuće “Devedesetčetvrta”)”. Videti: <http://zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-1/276-rec-urednistva>.

“Prva” i “druga” jugoslovenska feministička kontrajavnost prepoznaju se po osnovnoj zajedničkoj karakteristici: pokretanju novih ženskih i feminističkih časopisa. Periodična štampa bila je i ostala – uprkos izumima novih medija i bitno drugačijim okolnostima – glavni instrument kontrajavnosti. Pri tom, i u prvom i u drugom slučaju, časopisima su prethodile aktivističke inicijative, (ne)formalna ženska i feministička udruživanja, alternativni obrazovni programi, a pratio ih je veliki broj drugih feminističkih publikacija (bilteni, godišnjaci, zbornici, “pomoćne publikacije”, plakati, leci, monografije). Sve ove aktivnosti, institucije i izdanja, tačnije *rasprava* koja se preko njih vodi, čine feminističku kontrajavnost 90-ih godina 20. veka. Radi preglednosti i sistematičnosti, može se govoriti o tri glavna polja unutar nje: primarno aktivističko (čiji su reprezent *FS*), primarno književno (oličeno u časopisu *ProFemina*) i primarno teorijsko ili akademsko (koje predstavlja časopis *Ženske studije*, kasnije preimenovan u *Genero*).⁵

Reč *primarno* trebalo bi ovde da naglasi činjenicu da je, pored jasnih specifičnosti svakog od časopisa/javnih polja, postojalo aktivističko-ideološko polje preklapanja ili objedinjavanja – uz podrazumevani feminizam, to su pacifizam i antinacionalizam. Ta preklapanja ogledaju se i u činjenici da su se određene saradnice i urednice ovih časopisa pojavljivale u dva, ili sva tri časopisa, u različitim ulogama i u različitoj meri. Zatim, mnoge od njih su bile aktivistkinje ili članice određenih grupa i organizacija kao što su Centar za ženske studije, Žene u crnom, Autonomni ženski centar, Beogradski ženski lobi, IN-DOK, AŽIN, LABRIS, Feministička izdavačka kuća '94 itd.

Ovaj rad fokusira se na dva specifična doprinosa *FS*, koji se ogledaju u detabuizaciji 1) nasilja nad ženama, posebno silovanja i incesta i 2) homoseksualnosti/lezbejstva. Treba naglasiti da su pacifizam i antiratni aktivizam za po-etiku *FS* takođe konstitutivni: jednim delom, oni su integrisani u prvi problem; s druge strane, ova tema – u kontekstu periodike – zaslužuje posebnu studiju, koja bi uz *FS* fokusirano

⁵ Prva feministička kontrajavnost takođe je imala svoja tri glavna polja, ocrtana osnovnim ideološkim usmerenjima njihovih aktivistkinja tj. glasila: radikalni građanski feminizam (koji se izražavao kroz časopis *Ženski pokret* 1920–1938), umereni građanski feminizam (oblikovan većinom u ilustrovanim magazinima kakav je bio *Žena i svet* 1925–1941 ili *Ženski svet* 1930–1934), i socijalistički i komunistički orijentisan feminizam (iskazivan najpre kroz list *Jednakost* 1920, zatim list *Jugoslovenska žena* 1931–1934 i na kraju u časopisu *Žena danas* 1936–1940). *ProFemina* uspostavlja višestruki kontinuitet sa *Ženskim pokretom*, isto čine i *Ženske studije* (primarno sa teorijskim aspektom *Ženskog pokreta*), dok, za razliku od njih, *Feminističke sveske* baštine borbeniji aktivizam listova čije se delovanje mahom završavalo zvaničnom zabranom.

pratila delovanje Žena u crnom i njihove godišnje publikacije *Žene za mir* (koja u vidu zbornika gotovo redovno izlazi od 1993. godine).

Prvo uredništvo ili, kako su to same urednice imenovale, *redakciju* časopisa *FS* činile su: Nadežda Četković, Zorica Mršević, Slavica Stojanović i Ljiljana Vuletić. Kasnije su im se priključile Lepa Mladenović i Jasmina Tešanović. Urednice su imale i ulogu saradnica, i to dvostrukom: bile su autorke originalnih priloga i prevoditeljke stranih tekstova. Zamišljeno je da časopis izlazi šest puta godišnje, ali su ukupne okolnosti taj ritam svele na jedan broj, odnosno dvobroj godišnje.

JAVNOST IZMEĐU ISKUSTVA I ZNANJA

Kao instrument javnosti, časopisi predstavljaju diskurzivni prostor koji spaja haotičnost svakodnevnih zbivanja i sistematičnost znanja. Časopisi beleže aktuelne događaje (bili to i tekstualni događaji), ali, za razliku od dnevne štampe, daju i celovita tumačenja tih događaja. Časopisi su u istraživačkom smislu povlašćeni izvori, jer proučavaocima iz domena humanističkih i društvenih nauka omogućavaju da na jednom mestu posmatraju ono što je dugotrajni i “rasuti” proces: transformacija pojedinačnih iskustava u zajedničko znanje. U konkretnom slučaju, *FS* su istovremeno beležile ženska iskustva i objašnjavale ih. Beležile su (ne)posredna svedočenja žena o pretrpljenom nasilju i istovremeno donosila uopštavanja o tom problemu; ukazivale su na već postojeća saznanja, kao što su prevodi svedočenja ili teorijskih uopštavanja iz drugih geokulturnih i istorijskih kontekstâ. *FS*, dakle, bolje nego ijedan drugi medij, tekst ili dokumentacioni centar, a na najmanje prostora, pokazuju proces koji od ličnog iskustva vodi ka opštem znanju.

Znanje o (seksualnom) nasilju nad ženama, međutim, bilo je u datom trenutku društveno tabuisana tema. Zato je 90-ih godina 20. veka ono moglo da se proizvede samo unutar granica jedne kontra-javnosti. Do danas ono nije postalo deo legitimnog i neupitnog opšteg akademskog znanja. Pored marginalizovanja i nepriznavanja problema porodičnog nasilja u patrijarhalnom društvu, aktivistkinje u Srbiji i drugim državama-naslednicama Jugoslavije suočile su se sa tim da zbog apsolutne dominacije nacionalističko-patrijarhalnog modela u medijima, ali i nauci, silovanja žena u ratu takođe ostaju tabuisani zločin. U tom smislu, *FS* ostaju do danas praktično prećutani iako prvorazredni istorijski izvor o jugoslovenskim ratovima.

Članci u *FS* su zbog pozicije časopisa između iskustva i znanja istovremeno *i građa i literatura* za one koji ovaj časopis danas istra-

žuju. Indikativno je da su dati članci istu ulogu imali i za autorke koje su ih stvarale, kao i za njihove prve čitateljke: one su učile o stvarima o kojima su prve pisale. U tom smislu je važno još jednom naglasiti vitalizam klasične medijske forme časopisa (bez obzira na to da li je u štampanom ili elektronskom obliku). Činjenica da su tri navedena časopisa danas osnovni izvori/arhivi za proučavanje feminističke kontrajavnosti 90-ih, govori kolika je važnost i delotvornost periodične štampe u vremenu moćnijih medijskih formi i formata. Uz to, feminističku kontrajavnost u Srbiji 90-ih, kao i onu raniju, karakteriše, pre svega, izrazita samosvest i, logično, metakritički i autokritički diskurs. Odlikuje je, opet kao i prvu, dijahronijska samosvest, zbog koje predstavnice “ženske scene”, kako sopstvenu javnost nazivaju, aktuelni ženski pokret i proces u kome učestvuju vide kao obnovu ranijeg ženskog pokreta. U poduhvatu koji predstavlja izraz upravo takve samosvesti, zborniku *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih* (1998), Marina Blagojević aktuelno delovanje aktivistkinja opisuje kao “ponovno izranjanje ženskih pokreta u Srbiji”.⁶ Na manje eksplicitan način, a u istom uvodnom tekstu, Blagojević je iskazala i Habermasovu ideju o *samoprosvećivanju publike* kao jednom od ključnih procesa u nastajanju (određene) javnosti. Ona, naime, piše da je dati zbornik namenjen “pre svega, samim aktivistkinjama, ali i onima koje/i žele da se uključe u ženski pokret, i onima koje/i su samo simpatizeri”.⁷ Zatim ona navodi druge potencijalne grupe to jest publike, a tek na samom kraju – “širu javnost”. Ovo svesno sužavanje i izdvajanje javnosti kojoj je knjiga namenjena ne predstavlja potrebu za samoisključenjem ili izraz neverovanja u mogućnost šireg dejstva, već je pre izraz (samo)razumevanja trenutka u procesu (nastajanja odnosno obnavljanja) feminističke kontrajavnosti: ona još uvek gradi svoje institucije, ona još uvek deluje u poluzvaničnim okvirima, ona još uvek ima potrebu da se samoprosvećuje.

Habermasova optimistička projekcija po kojoj podređene javnosti (poput ženske ili proletherske) mogu da se uključe u “opštu” građansku javnost (jer, po Habermasu, ona ima moć inkluzivne transformacije) nije se, međutim, u potpunosti ostvarila u Srbiji u vremenu od 2000. godine do danas. Ovakvo povezivanje sa Habermasovim konceptom takođe je motivisano metakritičkim sagledavanjem feminističke kontrajavnosti, koja sebe vidi kao pokret koji učestvuje u razvoju civilnog

6 Marina Blagojević, “Predgovor”, *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih* (1998), 5.

7 Isto, 7.

društva u Srbiji.⁸ Feministička kontrajavnost i jeste i nije deo građanske javnosti, ako funkciju javnosti definišemo habermasovski, kao kritički instrument koji stoji između države i društva, radeći u korist društva. Upravo *FS* najbolje oslikavaju tu poziciju: njihove saradnice iniciraju podnošenje zahteva skupštini i vladi po pitanju ženskih prava, uglavnom zaštite od nasilja u porodici, i o tome u *Sveskama* izveštavaju. Mnogi od tih predloga usvojeni su kasnije kao zakonska regulativa, budući da su nastajali u procesima koji su rezultirali međunarodno obavezujućim pravnim aktima. U dominantnim medijima, pak, opšte prećutkivanje ovog ženskog aktivizma proizvodi lažnu sliku po kojoj obavezujući zakonski akti dolaze u Srbiju isključivo kao *spoljašnji* i *strani* nalozi, a ne kao rezultati višedecenijskog rada domaćih feministkinja, koje su uključene u međunarodne programe i organizacije.

Značenje, značaj i uloga *FS* u srpskom društvu jasno se sagledava kada se časopis posmatra u izvornom medijskom kontekstu, koji danas predstavlja zvanična internet stranica *Autonomnog ženskog centra*. Na njoj se nalaze digitalizovani brojevi časopisa *FS* (istina, neupadljivo postavljeni), koji čitani paralelno sa ostalim sadržajem stranice (opis rada Centra, poslednje vesti vezane za nasilje nad ženama i njegovo suzbijanje, praktična uputstva za žrtve nasilja i volonterke, priručnici, teorijske i druge feminističke publikacije Centra, godišnji izveštaji o njegovom radu, digitalizovane i arhivirane publikacije/članci drugih izdavača itd.) otkrivaju svoje mesto u društvenim procesima koji se u Srbiji mogu pratiti od početka 90-ih godina 20. veka.

PROGRAM ČASOPISA

Odabrali medij časopisa uvek znači odabrati i određene žanrovske konvencije, pa tako i *FS* nužno ispunjavaju neke tradicijom zadate okvire: najbliže su formi takozvanih “debelih” časopisa, sa čvrstom strukturom i stabilnim rubrikama, i to onih koji se podnaslovom opredeljuju za “kulturu i društvena pitanja”. Zbog ratne situacije i tema kojima se bave, urednice često izneveravaju ovu okvirnu shemu, koja je nužna da bi minimalno stabilna struktura povezivala brojeve časopisa. Za razliku od drugih časopisa, ovde se rubrike formiraju prema potrebama aktivizma i rezultatima rada *SOS telefona* i *Autonomnog ženskog centra*, odnosno prema potrebama samih žena, bilo

⁸ Blagojević, “Predgovor”, 11.

kao žrtava nasilja bilo kao publike. Rubrike zato ne nose neutralne nazive (poput Pregled, Pogledi, Intervju), već sadržinski i vrednosno precizne i opredeljene: *Silovanje je zločin*, *Voleti drugu*, *Iskustva SOS-a*, *Iz istorije ženskih pokreta*, *Incest*, *Former Sisters Unite* itd.

Određeni članci i rubrike, koje su u *FS* potpuno nestabilne, jasno svedoče o heterogenosti feminističke kontrajavnosti 90-ih. Tako se pojedini programski momenti, koji su ključni za jedan časopis, javljaju u rudimentarnom, nerazvijenom i neprogramskom obliku u drugom. Na primer, prenošenje odlomaka iz dnevnika Katarine Bogdanović, intelektualke i feministkinje najaktivnije između dva svetska rata,⁹ prve glavne urednice časopisa *Ženski pokret* (1920–1938), jeste izraz načelnog opredeljenja celokupne feminističke kontrajavnosti prema istraživanju ženske prošlosti i uspostavljanja veze sa prvom feminističkom kontrajavnošću, odnosno uspostavljanja ženske intelektualne tradicije. Ali, dok je to načelo preraslo u sistemski ostvarivan programski ginokritički postulat *ProFemine*, dotle je u *FS*, iako uklonjen u rubriku *Ženska istorija*, realizovano fragmentarno.

Uvodni programski tekst *FS* takođe je nekonvencionalan, što je opet rezultat radikalne situacije u kojoj se saradnice i publika nalaze. *Feminističke sveske* imaju zapravo dva programska teksta. Prvi programski uvodnik je nenaslovljen, pozicioniran praktično u prostoru *impresuma*, na nepaginiranim stranama i tipografski je “zapušten”. U njemu se postupkom *in medias res*, preskakanjem odgovarajućeg opštijeg ideološkog narativa, publika najpre obaveštava o aktivističko-izdavačkoj delatnosti volonterki odnosno urednica: “Volonterke SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja su za četiri godine rada izdale sedam brojeva biltena SOS-a. Bilten SOS-a je, najpre interno, pa u publikaciji časopisnog tipa, objavljivao iskustva SOS-a.” Međutim, odmah zatim sledi objašnjenje volonterskog rada koje otkriva međuslovljenost feminističke teorije i prakse, odnosno činjenicu da je u feminističkom aktivizmu implicitno sadržana feministička teorija: “Težile smo da nasilje nad ženama, kome smo se na SOS-u suprotstavljale, učinimo društveno vidljivim, da obelodanimo ženske strategije preživljavanja, kao i da damo analize socijalne i klasne suštine muškog nasilja nad ženama.” Ostatak uvodnika, pak, opisuje predistoriju *FS* i projekciju njihove misije.¹⁰

9 <https://www.womenngo.org.rs/fs-5-6>.

10 “Takođe, nastojale smo da prevedemo relevantne tekstove sličnih autonomnih ženskih grupa i teorijske tekstove feministkinja iz sveta. SOS bilten je izdao i bogatu dokumentaciju o radu autonomnih ženskih grupa u Beogradu. Smatramo da su sazreli uslovi za izdavanje prvog feminističkog časopisa koji bi pratio

Drugi uvodnik nije tekst koji su pisale urednice ali je postavljen na poziciju programskog teksta, kao prvi članak na paginiranim stranama časopisa. Pjesma “Prelazeći liniju” Biljane Kašić, sa afilijacijom *Ženski lobi, Zagreb*, svojim primarnim antiratnim angažmanom idealno nadopunjuje primarni feministički angažman prvog uvodnika:

Prelazeći linije / Izvan linija / Znači različite boje / Zvukovi / Načini // Prelazeći dane / misli / duše // Prelazeći svakog časa / svakog dana // Prelazeći zajedno / Besmisleni rat // Prelazeći istoriju / Tako / Oni linije postave // Reči o budućnosti žena / Podsećaju nas // Podsećaju na život u miru // Prelazeći jug i sever / Istok i zapad / Balkan // Mi hodamo po celoj zemlji / izvan linija // Kad jedne druge spazimo / Znamo / Da smo zajedno // Kad jedne na druge pomislimo / Miljama udaljene od / Zajedno / Sećajući se naših snova i ciljeva / Celine / Uprkos linijama i stranama / Besmislen rat / Mi nismo same // Zamisli / Izvan linija.¹¹

Za pesmu su izuzetno važni njeni paratekstualni delovi, afilijacija autorke i fusnota koja obaveštava čitateljke da je pesma “pisana za vreme dežurstva u Antiratnoj kampanji Zagreb. Pesmu su preuzele mirovnjakinje i mirovnjaci sveta kao moto obeležavanja 8. marta 1994. godine. Biljana je mislila na nas dok ju je pisala. Mi mislimo na Biljanu i naše drugarice iz Zagreba objavljujući je.” Ta dva teksta, kada se pročitaju u kontinuitetu, iskazuju celovit program časopisa, baš kao što lirsko *mi* u pesmi izgubljenom celinu uspostavlja imaginacijski prelazeći “besmislenim ratom” nametnutu graničnu liniju. Ovim tekstovima može se kao treći deo uvodničke celine pripisati vizuelni tekst naslovne strane: ona ne sadrži takozvanu legendu, tekstualni komentar slike, već samo fotografiju starije žene muslimanske veroispovesti koja je – kao što je kontekst čitaocima sugerisao a dalji tekstovi časopisa potvrđivali – jedna od izbeglica, stanovnica nekog od izbegličkih prihvatnih centara, žrtva rata.

rad SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja, Autonomnog ženskog centra protiv seksualnog nasilja i drugih autonomnih ženskih grupa [...]. Istovremeno želimo da časopis podstiče žene da teorijski elaboriraju vlastita iskustva, da tragaju za kreativnim odgovorima na kontradikcije u vlastitom životu i društvu i da pletu mreže ženske solidarnosti, razumevanja i sestrinstva.“

¹¹ *FS*, br. 1 (1994): 1.

SILOVANJE JE ZLOČIN

Saradnice *FS* bavile su se nasiljem nad ženama, kao i traumom izazvanom nasiljem, i to na najmanje dva načina: prenošenjem neposrednih svedočenja i teorijskim elaboracijama. Dve vrste tekstova potkrepljivale su se uzajamno, iako su poticale iz različitih sredina i istraživačkih korpusa. Specifičan doprinos *FS* ogleda se i u insistiranju na pravnoj i zakonskoj dimenziji borbe protiv nasilja nad ženama, za šta je prevashodno zaslužna jedna od urednica časopisa – Zorica Mršević. U vreme pokretanja časopisa ona je uobličila knjigu *Ženska prava su ljudska prava* (1994), što je dalo i ime jednoj rubrici iz prvog broja. Predavanja koje je autorka držala na Ženskim studijama, na osnovu kojih je ova knjiga nastala, kao i svi brojevi *FS*, razvijali su kod publike osnovnu svest da nasilje nije lični problem žene koja trpi nasilje, već društvena pojava i problem cele zajednice.¹² *FS* su vršile funkciju školskog udžbenika, svojevrsne čitanke u stalnom nastajanju, koja publiku uči osnovnim pojmovima i znanjima o temi. Jedno od tih znanja glasi: *silovanje je zločin*. Feministička jurisprudencija (o kojoj će Zorica Mršević pisati nešto kasnije, u dvobroju 11-12 *Ženskih studija* iz 1997), koju možemo shvatiti kao derivat feminističke epistemologije, ogolela je činjenicu da su pravni sistemi i jezik prava oduvek bili ekskluzivni domen muškaraca. Tek masovno prisustvo žena u tom polju omogućilo je vidljivost, definisanje i zakonsko sankcionisanje nasilja koje trpe žene.

Nepriznati zločin ratnog silovanja počeo je da se istražuje u Evropi po novom jačanju pokreta za ženska prava početkom 90-ih godina. Zahvaljujući tome, aktivistkinje i saradnice *FS* imale su pred sobom nove teorije o praksi kojoj su svedočile. Sintezе Rut Zajfert u studiji “Rat i silovanje”, preuzetoj iz tek objavljenog zbornika o masovnim silovanjima žena,¹³ predstavljaju jednu od takvih teorija, a mogle bi se razumeti i kao pretpostavke od kojih su polazile i saradnice *FS*. One ih, u skladu sa sopstvenim volonterskim iskustvima i tuđim novim saznanjima, doslovno usvajaju ili koriguju. Rut Zajfert iznela je,

¹² Takve spoznaje dobijaju po pravilu odgovarajuću formulaciju i u praktičnim i šire dostupnim publikacijama Centra. U “Priručniku za porodice i prijateljice / prijatelje žena koje su preživele seksualno nasilje”, koji se može naći i na sajtu Centra, u početnom raščišćavanju pojmova jasno se kaže: “Seksualno nasilje nije samo privatna (lična) stvar žene. Ono je oduvek služilo kao sredstvo kontrole žena, čime je održavan društveni poredak zasnovan na neravnoteži polova, privilegijama i dominaciji muškaraca.” http://www.womenngo.org.rs/sajt/sajt/izdanja/autonomni_zenski_centar/silovanje_prirucnik_za_zene/za%20porodicu.htm.

¹³ *Massenvergewaltigungen – Krieg gegen die Frauen*, Hrsg. Alexandra Stiglmayer, Freiburg, 1993.

naime, niz teza koje sažimaju saznanja iz dotadašnjih istraživanja (ratnih) silovanja, koje su se onda kroz nove dokumentarne, teorijske i književne tekstove potvrđivale ili modifikovale tokom čitavog izlaženja časopisa.

Rut Zajfert raskrinkava ustaljene a pogrešne definicije i nudi nova znanja. Ona ukazuje da silovanje nije nagonski/biološki već društveni/kulturni čin. Ova ključna spoznaja, izražena na mnogo mesta (“silovanje nije agresivni izraz seksualnosti, već seksualni izraz agresije”),¹⁴ trebalo je da u potpunosti promeni dominantni društveni stav i pomogne žrtvama silovanja. Zajfert u svom tekstu upozorava na to da su nedostajale, kao i da još uvek nedostaju, forme diskursa u kojima žene mogu da govore o silovanju a da pritom sačuvaju svoje dostojanstvo (zbog čega često o tome i nisu govorile). *FS* pokušavaju da obezbede te diskurzivne uslove.

Rut Zajfert oprezno analizira i razgraničava opštu rodnu uslovljenost silovanja (kao deo odnosa moći u društvu) i konkretne slučajeve uslovljene i dodatnim kontekstom (određenom kulturom i prirodom rata, ako su u pitanju silovanja u ratu). Ona izdvaja pet ključnih teza: 1. silovanja spadaju u “pravila igre rata”; 2. u ratnim sukobima zloupotreba žena je deo muške komunikacije; 3. silovanja rezultiraju i iz imperativa muškosti koje armije postavljaju vojnicima, odnosno iz uzdizanja muškosti, što je jedna propratna pojava ratova u zapadnim kulturama; 4. silovanja u ratovima usmerena su na razaranje kulture protivnika; 5. orgije silovanja imaju kao pozadinu kulturno ukotvljeno preziranje žene, koje se u ekstremnim vremenima realizuje.

Ova studija, štaviše, pobija predrasudu da je silovanje posledica primitivnosti i nerazvijenosti društva uvažavajući nova feministička znanja koja pokazuju da su silovanjima “opterećena društva u kojima je muška moć postala nestabilna. [...] U društva opterećena silovanjima, ubrajaju se skoro sva moderna zapadna društva. Jedan adekvatan primer je SAD sa svojim snažnim ženskim pokretom i labilnošću muške moći”.¹⁵

FS su ta znanja potkrepile dajući kasnije povlašćeno mesto prevodima proze Maje Anđelou i Dženet Vinterson, i to onim delima dveju američkih autorki koja govore o porodičnom silovanju i incestu.¹⁶ Ovi

¹⁴ *FS*, 1, 38.

¹⁵ Isto, 39.

¹⁶ Književne reprezentacije ovih pojava, posebno kada su autobiografskog karaktera kao u slučaju proze Maje Anđelou (“Znam zašto ptica u kavezu peva”, Iz autobiografije, Maya Angelou, *I Know Why the Caged Bird Sings*, Bantam Books, New York 1971, poglavlje 11-13, prevela Slavica Stojanović), posebno su vredne jer

tekstovi/romani uticali su, između ostalog, i na to da se uoči prazan prostor u domaćoj ženskoj književnosti, koja do tog trenutka nije dala nijedno delo sa ovom temom. Roman *Sirene* Jasmine Tešanović, saradnice časopisa, čiji odlomak najpre izlazi u *FS* („Sims”), nastao je iz potrebe da se ta praznina popuni. U svakom slučaju, unutar *FS* postoji visoka inter- i intratekstualna značenjska saglasnost: ono što teorijski tekst jednim jezikom govori, drugi tekstovi drugih žanrova potvrđuju. Ta saglasnost u ovakvom časopisu nije tek uobičajeni izraz uredničke veštine u sklapanju tekstova pojedinačnog broja, već je rezultat činjenice da je feministički pristup problemu silovanja doneo usaglašene rezultate (bez obzira na to što tekstovi dolaze iz različitih geografskih, jezičkih i kulturnih sredina).

Većina članaka o silovanju u prvom broju *FS* govori u prilog tome da žene moraju da naprave sopstveni prostor i izgrade sopstveni jezik kako bi uopšte progovorile o svemu što ih se tiče. Zorica Mršević u tekstu “Problem bez imena” prenosi čuveni teorijski koncept Beti Fridan o domaćem nasilju kao pojavi toliko nepriznatoj da nije imala ni pojmovno-terminološki izraz dok joj žene nisu istraživački pristupile:

U zaštićenom prostoru sobe za terapiju žene su se doduše usuđivale da govore o silovanju, incestu, batinama, ali učeni ljudi od medicinske ili psihijatrijske nauke im nisu verovali. Davali su njihovim problemima druga imena, naučena iz muške literature u poglavljima o histeriji. U zaštićenom prostoru grupe za podizanje svesti, žene su govorile o silovanju i ostalom, a druge žene su im verovala. [...] Iako je metod podizanja svesti sličan psihoterapijskom, njen cilj je više društvenog karaktera, dakle usmeren je na društvene promene više nego na lične.¹⁷

Čitateljke *FS* ove su reči mogle shvatiti kao okvir za razumevanje živih svedočenja u člancima koji slede. U određenim se tekstovima,

objedinjeno prikazuju sve aspekte silovanja i incesta koje su *FS* htele da obrade: perspektivu žrtve, intimni doživljaj traume, opis samog čina, feministički ugao gledanja, pravnu i sudsko-proceduralnu problematiku. Ovde izdvajamo tri isečka koja to u najkraćem ilustruju: 1) “Onda je zbolelo. Kidanje i probijanje kad se čak i čula potpuno cepaju. Čin silovanja osmogodišnje devojčice je kao kad iglena ušica popušta jer kamila ne može da prođe. Dete popušta, jer telo to može, a mozak nasilnika ne može.” 2) “Hoćeš da kažeš da te je ovaj čovek silovao a ne znaš šta je imao na sebi? Smejuljio se kao da sam ja silovala g. Frimena. ‘Da li znaš jesi li bila silovana?’” 3) “G. Frimen je dobio godinu dana i jedan dan, ali nije ni imao šansu da odleži. Njegov advokat (ili neko drugi) oslobodio ga je istog popodneva.” <https://www.womenngo.org.rs/fs-5-6>.

¹⁷ *FS*, br. 1 (1994): 51.

dakle, sažimaju sva dotadašnja istraživanja silovanja (u vrlo različitim istorijskim kontekstima i sa različitim ideološkim predznacima: Nanking 1937/1938, Drugi svetski rat, Berlin 1945, Vijetnam), pa se tome priključuju aktuelna svedočanstva, a već u sledećem tekstu ili broju na to se nadovezuje nova teorijska rasprava. Časopis se na taj način oblikuje kao istraživački i naučni prostor iz kog proizlazi novo znanje. *FS* su pokazale da temu nasilja i silovanja treba shvatiti kao bitnu historiografsku i sociološku temu, temu koja pripada glavnom toku istorije i znanja, a ne nekom marginalnom ili partikularno ženskom domenu.

U tom smislu, tekst koji sažima istoriju (proučavanja) traume u zapadnoj kulturi, "Jedna zaboravljena istorija" Džudit Luis Herman, objavljen u pretposlednjem broju (dvobroju) *FS*,¹⁸ može da se čita kao svojevrsna sinteza pisanja o silovanju u *FS*. I obrnuto: kao uvod u proučavanje ovog časopisa.

Iako članak predstavlja odlomak iz autorske monografije iz 1992. godine,¹⁹ 1998. godine on je funkcionisao i kao rekapitulacija znanja o traumi, stalnoj dinamici potiskivanja i osveščivanja toga znanja, čemu su doprineli i jugoslovenski ratovi. Istorija proučavanja traume, kako je predočava Luis Herman, istovremeno je istorija potiskivanja znanja o najdubljim uzrocima (ženske) *histerije* – muškog nasilja nad ženama i devojkama. Traume muškaraca izazvane iskustvom rata (najpre Prvog pa Drugog svetskog a zatim i Vijetnamskog) otkrile su simptomatologiju identičnu onoj kod (mirnodopske) *histerije*. Proučavanja ratne traume dovela su do naučnih otkrića o zajedničkoj osnovi *histerije* i postratne traume – *combat neurosis*, ali je nelagodnost zbog tih otkrića bila praćena autocenzurom i odustajanjem od daljeg proćavanja pojave. Dok je Luis Herman zaključila da "rat polova postoji. Źrtve silovanja, zlostavljane žene i seksualno zlostavljana deca su njegove Źrtve. *Histerija* je *combat neurosis* rata polova", volonterke i saradnice *FS* su svedočile traumama žena koje su bile Źrtve rata polova unutar klasićnog rata.

U prvom broju, jedna od glavnih rubrika, "Iskustva SOS-a", ne donosi svedoćanstva o porodićnom nasilju nad ženama, već sklop tekstova "Iz izbeglićkog kampa", to jest raznorodna svedoćanstva o nasilju nad ženama u ratu. Članci svedoće kako o neposrednom nasilju, koje najćešće ima formu seksualnog, tako i o "posrednom" nasilju, koje podrazumeva gubitak doma, izbeglićki status, patnju zbog

18 "Jedna zaboravljena istorija", prevela Ivana Ristić, *FS*, br. 9-10.

19 Judith Lewis Herman, *Trauma and Recovery*, Basic Books, A Division of Harper Collins Publishers, 1992.

nasilne smrti bližnjih i druga ratna traumatska iskustva. Tekstovi su sabrani nepretenciozno, ali ipak grade celinu manje ili više posredovanih ženskih ispovesti, odnosno svojevrsnih ženskih portreta svedenih na traumatski momenat. Najčešće su iskustva žrtava zapisivale volonterke, kao što sugerišu podnaslovi ovog niza tekstova: “Majka” (Merima Nosić), “Više torbi nego ruku” (Merima Nosić), “Vedrana” (Danka Tolj) [prvo lice jednine, dnevnička odrednica iznad “ispovesti”] “Sarajka” (Danka Tolj), “Izbegličke priče” (prikupila Indira Kajošević): Jelena, 7 godina; Tijana 5 godina; Sanja 21 godinu; Sadeta 28 godina; Baka Marija 83 godine.

Zbog samog postupka zapisivanja tuđeg usmenog govora, literarizacija ovih iskustava/priča je gotovo nužna, a stepen posredovanja iskustva se često uvećava, posebno usled neizgovorivosti ili cenzurisanja njegovog traumatičnog jezgra. To je, na primer, vidljivo u zapisu “Sanja, 21 godinu”:

U prostoriju je ušla mlada devojka bleđa lica u bolničkoj spavaćici. Pokušala je da se nasmeši i bezvoljno pružila ruku. Sela je u ugao. Upalih obraza. Ništa ne govori, ne pomera se, lice kao u voštane lutke sa lepim tamnim očima. Njenu priču je ispričala žena koja je sedela do nje, isuviše napadno, teatralno, stalno okrećući glavu prema njoj. “Tako je bilo, Sanja, tako si rekla da je bilo i bilo ih je mnogo svake večeri, tako si rekla.” Sanja nemo posmatra, ne odgovara, samo rukom čvrsto drži krajeve spavaćice.

Upravo su masovni zločini nad ženama u jugoslovenskim ratovima, pre svega u ratu u BiH, doveli do svesti o prirodi ovih zločina kao ratnih, pa je tako Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (osnovan 1993) prvi, na planu međunarodnog prava, silovanje žena u ratu kvalifikovao kao ratni zločin. Istorija Haškog tribunala, kako se sud kolokvijalno naziva, donekle se poklapa sa istorijom *FS*, tako da su saradnice časopisa u isto vreme dokumentovale iskustva žrtava i pratile pravno definisanje datih zločina. Uz istraživanja i znanja iz drugih sredina, koja su prevodile i objavljivale, saradnice *FS* sticale su, u naučnom smislu, povlašćeni uvid u ovaj problem, pa je vrednost njihovih zaključaka i znanja prvorazredna.

Za razliku od zapisa koji su poticali od volonterki emotivno zblivenih sa žrtvama, poput onog o Sanji, izveštaji koji su dolazili od međunarodnih organizacija a koje su *FS* takođe objavljivale, iznosili

su brutalnosti zločina direktnije i detaljnije. U jednom u nizu opisa *Amnesty International*-a, u rubrici “Silovanje je zločin”, naslovljenom “Silovanja” a podnaslovljenom imenom mesta u kojem se zločin odigrao („Ključ”) stoji:

Dvije žene su izjavile da su silovane početkom listopada. Jednu od njih, ženu dvadesetih godina, silovali su u njenoj kući trojica pijanih, uniformiranih muškaraca koje je poznavala. Za vrijeme silovanja njena šest godina stara ćerka bila je zaključana u drugoj kući. Druga žena srednjih šezdesetih godina, bila je u grupi od osam žena koju su silovali ispred kuće u kojoj su se skrivale; silovala ih je skupina koju je opisala kao, njoj poznate, pripadnike srpskih neregularnih formacija. Silovala su je trojica, jedan joj je prvo ugurao vrh noža u vaginu a tad je prisilio da liže vlastitu krv. Nakon silovanja dvije su žene zaklane.²⁰

Upadljiva je razlika između dva navedena odlomka/opisa. Ta razlika ima bitne implikacije po (feminističko) znanje o zločinu silovanja. Prvi odlomak, čija je “junakinja” Sanja, tek indirektno navodi zločin, prećutkuje njegove detalje, ali zauzvrat prikazuje samu traumu. Prikazuje je upravo kroz neizgovorivost događaja, ali i kroz ono iskazano: opis simptoma (ponašanje i izgled “junakinje” kao slika njenog stanja). Uz to, odlomak objavljuje *ime* žene. Drugi odlomak, pak, bez zadržske opisuje pretrpljenu torturu, ali ne opisuje subjektivna stanja žene, niti joj beleži ime.

Jasmina Tešanović je u dvobroju 9-10 *FS*, u članku “Silovana opet nevidljiva” (po kojem je nazvana i rubrika u okviru koje je smešten), objasnila protivrečnosti koje ilustruju navedeni odlomci, a koje su ostale nerazrešene u međunarodnom pravu. Tešanović zaključuje da sama činjenica da se sudi zločinu ratnog silovanja jeste “velika pobjeda savremenog feminizma i posledica velike borbe zapadnog feminističkog pokreta”. Veliki uspeh je pravno definisanje zločina ratnog silovanja i to što se ono tumači kao i drugi ratni zločini: dakle, i kao zločin protiv čovečnosti, i kao genocid (kada se vrši masovno u cilju promene etničke strukture stanovništva), i kao tortura. Međutim, ključni problem je što se nigde u pravnim dokumentima ne pominju žrtve silovanja, odnosno ne pominje se sama reč *žena*, iz čega Jasmina Tešanović izvodi pravne i feminističke implikacije: “I onda kad bivaju silovane, sudi se po merilima silovatelja: da li su to

²⁰ *FS*, br. 1 (1994): 69.

radili masovno ili pojedinačno, a ne iz stvarnosti i doživljaja žene koja je silovana. Teorijski izgleda da je silovanje moglo i bez žena da prođe, da je to nešto što muškarci jedni drugima sami rade, jedna igra rata i časti.”²¹

U definiciji ratnog zločina silovanja kao genocida implicitno je opet sadržana ustaljena mizogina pretpostavka koja negira žensku subjektivnost: “Ako siluješ ženu tuđe vere, ona rađa dete nacije silovatelja, njena pripadnost se ne računa ili se briše.”²² Stav koji Jasmina Tešanović odatle dalje izvodi odnosi se na spoznaju koju je rad *SOS telefona* i *Autonomnog ženskog centra* omogućio, a to je zajednička kulturna osnova ratnog i porodičnog zločina silovanja, odnosno problematičnost same institucije braka i porodice: “Tako je i u miru, i u najsrećnijem, najslobodnijem građanskom braku i to u najbogatijim sredinama zapadne civilizacije.”²³

Na ovaj članak smisaono se nadovezuje jedan prevedeni tekst – “Ženska ljudska prava u ratu i ratnim sukobima” Šarlote Banč.²⁴ Članak pruža pesmističku perspektivu u pogledu osveščivanja zločina nad ženama u ratu, njihove kasnije zaštite, priznavanja prava na ratnu odštetu i, uopšte, šire sposobnosti razumevanja silovanja žena u ratu u kontekstu opštih ljudskih prava. Predviđa se da će ona ostati nepriznata, nedovoljno pravno i praktično sprovedena, a često i prećutana i nevidljiva. Dalji razvoj događaja to je, nažalost, potvrdio.

21 *FS*, br. 9-10. <https://www.womenngo.org.rs/fs-9-10>.

22 *FS*, br. 9-10. <https://www.womenngo.org.rs/fs-9-10>. *FS* su kroz različite članke (izveštaji komisija UN, izveštaji nezavisnih komisija, naučne studije domaćih i stranih autorki) prenosile svedočanstva i podatke o trudnoćama koje su posledice silovanja. Iz ponekih članaka mogli su se izvesti zaključci o sistematskom silovanju s namerom trudnoće žrtve a u cilju etničkog čišćenja (gde se telo žene simbolički razume kao telo nacije), pored uobičajenog cilja poniženja i zastrašivanja pojedinaca i zajednica, dok isto tako ima članaka koji govore o izolovanim zločinima. Jasno je da su podaci do kojih se moglo doći bili fragmentarni (videti npr. izveštaj organizacije *Mazoveiezký report* koji saopštava da je “kroz intervju s lječnicima i pregledom medicinskih bilježaka glavnih medicinskih centara u Zagrebu, Sarajevu, Zenici i Beogradu, tim stručnjaka mogao identificirati 119 trudnoća kao posledicu silovanja u 1992. godini”), ali ti fragmenti zajedno sa drugim fragmentima stvarnosti, na nivou broja odnosno kompleta *FS*, pružaju mogućnost da se dođe do nekakve istine.

23 Isto.

24 Iz zbornika *In the Aftermath of Rape*, ed. by the Coordination of the Womans Advocacy 1997, prev. Slavica Stojanović, *FS*, br. 9-10.

VOLETI DRUGU

Pored teme seksualnog nasilja, i u okviru nje – incesta, časopis *FS* izdvaja se od ostalih po specijalnom tretmanu još jedne tabu teme: teme homoseksualnosti, tačnije lezbejske seksualnosti. Članci o ovoj temi mogu se naći na različitim mestima u časopisu, a posebno im je posvećena rubrika “Voleti drugu”, koja poetskim naslovom suptilno definiše dvostruku marginalizaciju lezbejki. Ona postoji u časopisu od samog početka i jedna je od njegovih najstabilnijih rubrika. U njoj su objavljivani izvorni domaći i, nešto više, prevedeni tekstovi. Uzeti svi zajedno, ovi tekstovi svedoče o kompleksnosti takozvanih (anti)modernizacijskih procesa: s jedne strane, postoji bogata istorija pokreta za prava homoseksualaca kao i dovoljno bogata istorija književnih tekstova na temu homoseksualnih odnosa; s druge strane, činjenica je da je homoseksualnost i dalje društveno tabuisana, a lična prava i slobode na tom polju – neostvareni.

Upravo članci u toj rubrici u prvom i drugom broju *FS* ilustruju datu situaciju. Ona je možda najbolje sažeta u slici Martine Navratilove koja je 1993. govorila na “Maršu lezbejki i homoseksualaca na Vašington”. Naime, u članku “Žene koje nam daju snagu da postanemo i ostanemo vidljive”, Branka Veselinović prenosi delove intervjuja koji je čuvena teniserka povodom Marša dala časopisu *The Advocate*. Uprkos činjenici da je igrajući za SAD godinama bila prva teniserka sveta, Navratilovoj je zbog otvorenog lezbejskog deklarisanja umalo odbijen zahtev za državljanstvo, a uz to je trpela brojna medijska etiketiranja. Navratilova se zato odlučila na još direktniji angažman i “pridružila se uveliko narasloj armiji znanih i neznanih osoba koje se bore za dostojanstvo i pravo na izbor, koje se bore da planeta na kojoj živimo bude naša planeta”.²⁵ Polazeći od situacije povlašćenih (kakvima se mogu smatrati svi građani SAD u odnosu na građane u drugim zajednicama, i kakvom se može smatrati pozicija svetske prvakinja u bilo kom sportu) i zaključujući priču globalnom slikom, tekst, koji se neminovno obraća domaćoj čitalačkoj publici, implicitno prikazuje beznadnu situaciju lezbejki u Srbiji, koje o marševima u javnim prostorima u datom trenutku mogu samo da maštaju.

Rubrika “Voleti drugu” bila je svojevrсни pregled mogućnosti, prava i sloboda o kojima može samo da se sanja, ali i prostor u kojem se zaista sanja, odnosno ispisuje željena politika identiteta. Podjednako je u tom smislu ilustrativan i tekst Pat Parker “Politika srca – le-

²⁵ *FS*, br. 1 (1994): 129.

zbejsko roditeljstvo ili čuvaj se, Anita”,²⁶ u kojem se kroz konkretno pojedinačno *iskustvo* dolazi do drugačijeg, *novog znanja*. Tekst predstavlja ispovest lezbejke, čija je obespravljenost dodatno pojačana rasnim (“ja sam Crnkinja, Marta je Belkinja”) i klasnim momentom (dve partnerke ne pripadaju višoj klasi, a jedna od njih je iz siromašnog društvenog sloja). Lezbejski par mogućnost za dobijanje deteta vidi najpre u veštačkoj oplodnji uz pomoć banaka sperme, ali se na kraju odlučuje na usvajanje deteta, i to od šesnaestogodišnje Crnkinje koja, još uvek trudna, unapred želi da nađe usvojitelje. Ispovest opisuje jednu sasvim nemoguću situaciju u Srbiji, kako 90-ih godina, tako i danas, u kojoj lezbejski par dobija pravo na usvajanje još nerođenog deteta, sklapa prijateljstvo sa maloletnom trudnicom i brine o njoj do porođaja. Pošto se rodilo žensko dete, autorka opisuje proces odgajanje devojčice u nekonvencionalnom okruženju. Završetak članka šalje poruku o promeni koja dolazi “iznutra”: “Ljudi, budite spremni! Ako ste rasista, seksista, klasista ili homofobičar, moje dete će misliti da ste neobični.”²⁷

U trenutku kada je ovaj tekst objavljen, situacija u Srbiji je bila takva da klasni rasep među građanima još uvek nije postojao u toj meri (pozitivne tekovine socijalizma tek su počele da se poništavaju), ulogu rasizma u domaćem kontekstu igrao je nacionalizam, homoseksualnost je bila toliki tabu da je i homofobija bila manje uočljiva (tek će 2000-ih doći do punog izražaja), pa su verovatno jedino seksizam i mizoginija bili uporedivi sa američkim kontekstom. Kako su svi članci iz ove konkretne rubrike bili o situaciji u SAD, može se reći da su oni čitateljicama nudili i odgovore o potencijalnoj idealnoj liberalno-demokratskoj budućnosti u kojoj su prevaziđene klasne, rasne i rodne diskriminacije. Međutim, članak Marte Šeli “Dobro je biti homoseksualan” ukazuje na licemerno lice slobodnog društva:

Liberalizam nije dovoljno dobar za nas. I mi upravo to počinjemo da otkrivamo. Vaš prijateljski osmeh prihvatanja – sa sigurne heteroseksualne distance – nije dovoljan. Dokle god gajite to tajno uverenje da ste malo bolji zato što spavate sa suprotnim polom, vi ste još uvek uspavani u svojoj kolevci i mi ćemo biti noćna mora da vas probudi.²⁸

26 *FS*, br. 2 (1994): 181–186.

27 *FS*, br. 2 (1995): 186.

28 *FS*, br. 1 (1994): 130.

AKTUELNOST

Neočekivana lokalnoistorijska okolnost koja je otvorila mogućnost izgradnje inkluzivne javnosti dogodila se u Srbiji u zimu 1996. godine. Bio je to početak masovnog građanskog i studentskog protesta protiv režima Slobodana Miloševića, koji će trajati četiri meseca. Građanski protesti 1996/1997 činili su se saradnicama *FS* kao mogućnost da se unutar već izraženog građanskog otpora iskaže i feministički aktivizam na društveno delotvorniji način. Zbog toga je dvobroj 7-8 *FS* (1997) bio posvećen ovoj temi. Kroz protest se postupno oblikovalo jedno potencijalno građansko društvo u Srbiji. Ono se činilo tolerantno i demokratsko, te je budilo nadu u pogledu opšteg poboljšanja položaja žena. Međutim, istovremeno su postojali znakovi koji su sugerisali da je novo jezgro zadržalo makar klicu stare mizoginije. Čisto aktivistički članci časopisa prenosili su, svakako, optimističke poruke, ali su članci bazirani na istraživanjima govorili o složenijoj slici stvarnosti i, iako optimistički intonirani, ukazivali na dugotrajnost dubokih emancipatorskih procesa.

Na prvim stranama dvobroja 7–8 sva ženska udruženja bliska časopisu obratila su se javnosti, a bila su po(t)pisana kao autonomne ženske grupe, koje su se inače od početka izlaženja *FS* stalno umnožavale: Autonomni ženski centar protiv seksualnog nasilja, Savetovalište za žene žrtve nasilja, SOS telefon i centar za devojke, Centar za mlade, Incest trauma centar, Žaba – ženska autonomna buvljak pijaca, Žene u crnom protiv rata, Centar za ženske studije i komunikaciju, Beogradski ženski lobi, Ženski parlament, Ženska pravna grupa, Ženska izdavačka kuća 94, Grupa podrške za invalidne žene, Lastavica – sigurna kuća za žene iz Krajine, Labris – grupa za lezbejska ljudska prava. Njihove objave bile su, zapravo, leci sa protesta (grafički verno) preneti u časopis, odnosno, predstavljale su poziv na otpor, poziv na radikalnu promenu u trenutku kada se činilo da je ona moguća. Otuda su ti tekstovi nužno bili intonirani u duhu revolucionarnog diskursa, i u tom smislu – optimistički.

Jedno od glavnih oruđa građanske neposlušnosti i otpora, *pištaljku*, saradnice *FS* prekodirale su u oruđe za borbu protiv nasilja na ženama. Beogradski ženski lobi obratio se ženskoj publici na petoj (nepaginiranoj) strani letkom/stranicom, sledećim rečima:

da li ste znale: da je pištaljka tradicionalno sredstvo ženske samoodbrane, od onih koji nas uznemiravaju, napadaju i siluju? Da su se u jednom predgrađu Lime, u Peruu, žene suprotstavile

nasilju muževa pištaljkama. Svaka je zviždala kada ju je on ošamario, udario, napao. Komšinice su odmah dolazile u pomoć. Za nedelju dana nasilje nad ženama se drastično smanjilo!

Letak dalje poziva žene da zvižde ukoliko budu napadnute “na ulici, u haustoru, u trolejbusu, u liftu, u vlastitom krevetu”. Po tome se može zaključiti da je autorka letka književnica Jasmina Tešanović koja će iste motive i sintagme uklopiti u roman koji piše, a koji je u ovom broju prisutan kroz posebnu priču (odlomak je izmenjen u krajnjoj, romanesknoj verziji). Naime, u kratkoj priči “Sims” čitateljke se najpre susreću sa junakinjom koja se nalazi na simsu krova svoje zgrade, nameravajući da se ubije, budući da je žrtva višegodišnjeg incesta. Radnja priče smeštena je u Novogodišnju noć (ovaj broj *FS* izašao je očigledno početkom 1997), u čemu se ispoljava takozvano pamćenje žanra: kako su moderni časopisi proizašli iz kalendara i almanaha, koji su uvek izlazili početkom godine ili oko velikih praznika, obavezno su objavljivali *prigodne priče* povodom datog praznika. Jasmina Tešanović priču o incestu, o nasilju nad devojčicama i ženama, povezuje sa aktuelnom Novom godinom koju su građani Beograda dočekali na ulicama, praktično ne prekidajući protestnu šetnju. Junakinja sa krova gleda pobunjene građane koji i tada zvižde, a kroz njenu svest prolaze parole: “Žene, zviždite kad vas napadnu, i u rođenim krevetima!”²⁹ Tešanovićeva je uporedo sa agitatorskim diskursom u ovu priču unela i meta-sloj, preispitujući žanr agitacije: “Stop nasilju, pisalo je na jednom letku koji je leteo sa susednog krova. Kao da je nasilje auto a prestanak crveno svetlo na semaforu.”³⁰ Takva pozicija zdravorazumske skepse, odnosno preporučene strpljivosti u pogledu iskorenjivanja rodno zasnovanog nasilja, zapravo je jedan od karakterističnih stavova u aktivizmu saradnica *FS* i njihovom pisanju. Pritom, skepsa nije demotivišuća ili inhibirajuća za delovanje; ona je svojevrsna epistemološka pretpostavka.

Istraživačka pozicija potkrepljuje takav stav. Indikativna je u tom smislu sociološka studija o tekućem protestu “Jaja i zviždaljke” Marine Blagojević.³¹ Autorka je istražila rodne aspekte protesta i u celini pozitivno ocenila njegov značaj za jačanje ženskog pokreta u Srbiji, posebno “u nekoj sledećoj fazi razvoja civilnog društva”. Međutim, ona je uočila i “seksizam u protestima”. O tome rečito govore neki

²⁹ *FS*, 7-8 (1997): 15.

³⁰ Isto, 16.

³¹ *FS*, 7-8 (1997): 20–35.

od primera: Mira Marković, supruga Slobodana Miloševića, i predsednica političke stranke JUL, ismeva se, na primer, za razliku od samog *vođe*, na osnovu svojih rodnih, ženskih osobina. Pored toga, simptomatično je i kako je u okviru Studentskog protesta organizovan "Izbor za mis Studentskog protesta". Izbor je organizovao list *Demokratija*, čija uređivačka koncepcija ne zazire od objavljivanja slika obnaženih žena, pa su i fotografije studentkinja neizbežno stavljene u taj kontekst. "Žene se tako, iako ravnopravne učesnice političkog protesta sa jasnim zahtevom odbrane građanskih izbornih prava, pre svega tretiraju kao 'lutke' koje 'ulepšavaju' muški hepening".³² Marina Blagojević iz svega toga ne izvodi pesimističke zaključke. Naprotiv, ona uočava postupnu pacifikaciju i demaskulinizaciju tokom trajanja protesta.

Iz današnje perspektive, sa naknadnom pameću, moglo bi se zaključiti da je detektovani seksizam, iako je bio deo karnevalske prirode protesta, bio i jasan negativni pokazatelj emancipatorskog potencijala: rodno zasnovano nasilje jeste, kao što su *FS* ustanovile kroz tekstove Rut Zajfert i drugih autorki, kulturno zasnovano. Ono se reprodukuje i pomoću ovakvih, naizgled bezazlenih, društvenih praksi i medijskih poruka.

ZAKLJUČAK

Kada se *Feminističke sveske* sagledaju u kontekstu feminističke kontrajavnosti, a posebno u kontekstu ukupne javnosti devedestih godina 20. veka, pokazuje se da je njihova specifična misija bila u detabuiranju društva. Osnovne teme *Feminističkih sveski* u *mainstream* štampi su bile nevidljive, to jest predstavljale su glavne tabu teme: ratno nasilje nad ženama, porodično nasilje, nasilje nad ženama uopšte, silovanje i incest kao najdrastičniji oblici ovog nasilja, homoseksualnost. Tabu temu za većinsku štampu predstavljalo je i puko postojanje odnosno delovanje ženskih grupa i organizacija, jer bi i kratko izveštavanje o njihovom radu obelodanilo navedene tabuisane teme. Po istom mehanizmu delovao je tabu nad činjenicama ratnog nasilja, odnosno cenzura izveštaja o ratnom seksualnom nasilju nad ženama: izveštaji su javno iznosili ratne zločine "naše" strane, a državni mediji su ih apsolutno negirali. *Feminističkim sveskama* vrata šire javnosti nije moglo da otvori ni to što su jednako pisale i o nasilju pripadnika "tuđih" (para)vojski nad Srpkinjama. *Sveske* su izveštaje i priče ob-

³² *FS*, 7-8 (1997): 33.

javljivale najčešće zbirno, onako kako su bile prikupljene, tako da su u tim nizovima tekstova uvek bile prisutne žrtve svih nacionalnosti, odnosno zločinci svih zaraćenih strana. Isti pristup nalazimo u člancima u zbornicima *Žene za mir*, pomenutoj publikaciji *Žena u crnom*.

Tabuisane teme i feministički časopisi mogli su kao tema da se pojave samo u opozicionoj štampi, ali i tamo tek u naznakama, što takođe nije pomoglo da se nasilje nad ženama učini društveno vidljivim. Sporadični zapisi, poput pisanja u opozicionom dnevnom listu *Borba* (izveštavanja o antiratnim kampanjama žena u Beogradu, svedočanstva nekoliko žrtava rata), ili članka "O *Feminističkim sveskama*. Ljuljanje bez osnove" (*Borba*, 28. april 1994), nisu imali nekog ozbiljnijeg efekta. Ovaj tekst Jasmine Tešanović, prva važna recepcija prvog broja *Feminističkih sveski*, prenet je u drugom broju *Borbe* (br. 2/1994). Jasmina Tešanović je dobro razumela po-etiku *Feminističkih sveski*, a zatim i sama postala njihova redovna saradnica. Međutim, ovaj primer simbolički ukazuje na nevelik krug javnosti otvoren za feminističke probleme tokom 90-ih. Sve promene, kao i sve zakonske odredbe vezane za ženska prava i nasilje, koje su donete nisu bile, kao i slučaju masovnog priznavanja ženskog prava glasa posle Prvog svetskog rata, direktna posledica delovanja ženskih grupa koje su ih prve propagirale. Baš zato treba iznova podsećati da su te promene i zakoni prvenstveno zasluga dugogodišnjeg delovanja ženskih grupa i feminističkih publikacija.

Državne institucije u Srbiji nedopustivo sporo i tek posredovano usvajaju znanja i metode koja im na dlanu i potpuno besplatno pružaju inicijative poput Autonomnog ženskog centra i *Feminističkih sveski*. Posledica te inertnosti jeste nesmanjena stopa porodičnog nasilja nad ženama, pravna i pravosudna potcenjenost silovanja kao zločina, nedovoljna zaštita žrtvi od strane policije i pojačana brutalnost femicida u poslednjih nekoliko godina koja je kulminirala u slučajevima ubistava žena ispred samih centara za socijalni rad.

LITERATURA

Primarna literatura

Feminističke sveske (Beograd: Autonomni ženski centar). 1994–1999.

SOS bilten: bilten SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja (Beograd: SOS telefon za žene i decu žrtve nasilja). 1993.

Žene za mir: zbornik. Beograd: Žene u crnom 1993.

Ženske studije: časopis za feminističku teoriju (Beograd: Centar za ženske studije). 1995–2002.

Sekundarna literatura

Banč, Šarlota. “Ženska ljudska prava u ratu i ratnim sukobima”. *Feminističke sveske*, br. 9–10 (1998). <https://www.womenngo.org.rs/fs-9-10>.

Blagojević, Marina. “Predgovor”. U *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih*. Prir. Marina Blagojević (Centar za ženske studije i komunikaciju, 1998).

Blagojević, Marina. “Jaja i zviždaljke”. *Feminističke sveske*, br. 7–8 (1997): 20–35.

Luis Herman, Džudit. “Jedna zaboravljena istorija”. *Feminističke sveske*, br. 9–10 (1998). <https://www.womenngo.org.rs/fs-9-10>.

Mršević, Zorica. “Problem bez imena”. *Feminističke sveske*, br. 1 (1994): 51–52.

Parker, Pat. “Politika srca – lezbejsko roditeljstvo ili čuvaj se, Anita”. *Feminističke sveske*, br. 2, (1994): 181–186.

What Can We Do for Ourselves: Collection of Papers. Belgrade: Center for Women’s Study and Communication, 1995.

Zajfert, Rut. “Rat i silovanje”. *Feminističke sveske*, br. 1 (1994): 37–50.

“FEMINISTIČKE SVESKE”/“FEMINIST NOTEBOOKS” (1994–1999): BETWEEN WOMEN’S EXPERIENCE AND FEMINIST KNOWLEDGE

As a part of the rebuilt feminist counter-publics in Serbia during the 90’s, journal *Feminističke sveske* (*Feminist Notebooks*) aimed to deconstruct the main taboos in the society that became extremely patriarchal and militant. Specific topics analysed in this journal were: sexual and war crimes against women and children (war violence, family violence, rape and incest) and female homosexuality. Being the publication of the non-governmental organization *Autonomous Women’s Center Against Sexual Violence* (1993–), born out of the initiative *SOS Hot-Line for Women and Children Victims of Violence* (1990–), and closely related to its work (most of the contributors were also activists and volunteers), this journal brings together personal

traumatic experiences in forms of testimonies and academic theoretical articles on the same subjects. Multi-genre form of the journal (essays, short stories, studies, epistolary forms, poems, translated articles...), especially if read successively, issue by issue, makes visible the process of a transformation of the female experience into the feminist knowledge. War crimes against women shed new light on domestic (sexual) violence. Moreover, the (post)war situation required better law definitions of certain crimes, such as rape. Editors and contributors of the journal took part in elaborating all these urgent issues. Therefore, *Feminist Notebooks* became an important counter-public space for a documented debate on the mentioned subjects, but also alternative academic space for the production of the new knowledge in this field.

Keywords: journal *Feminističke sveske* / *Feminist Notebooks*, war crimes against women and children, female homosexuality, domestic sexual violence